

Алибекова Ө.Б.

КЫРГЫЗ ЖАНА ӨЗБЕК ТИЛДЕРИНДЕГИ ҮНСҮЗ ФОНЕМАЛАР

Алибекова О.Б.

СОГЛАСНЫЕ ФОНЕМЫ В КЫРГЫЗСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

О.В. Alibekova

CONSONANTS IN THE KYRGYZ AND UZBEK LANGUAGES

УДК: 811.161.1 (075.8)

Бул макалада кыргыз жана өзбек тилдериндеги үнсүз фонемалар, алардын окшош жана айырмалуу жактары, ошондой эле, эки тилдеги жумшак, каткалаң жана уяң үнсүз тыбыштар салыштырылып каралды.

Негизги сөздөр: көз карандысыз, ыкма, факт, материал, фонетика, тамга.

В данной статье рассматривается сходство и различие согласных фонем, а также сопоставляются мягкие, твердые звуки двух языков.

Ключевые слова: независимый, метод, факт, материал, фонетика, буква.

This article discusses the similarities and differences between consonants and mapped soft, hard sounds of the two languages.

Key words: independent, method, fact, material, phonetics, letter.

Кыргыз Республикасы көп улуттуу өлкө болуп эсептелет. Мамлекетибизде 80 ден ашуун улуттардын өкүлдөрү жашайт. Башка эгемендүү республикалар сыяктуу эле Кыргыз Республикасында да кыргыз тили мамлекеттик статуска ээ болгондон баштап, башка улуттук мектептерде, ЖОЖдордо жана ООЖдордо кыргыз тилин окутуу алгылыктуу жолго коюлуп келүүдө.

Өзбек улутунун өкүлдөрү айрыкча Ош, Баткен жана Жалал-Абад областтарында жыш жайгашкан. Мына ошого байланыштуу аталган чөлкөмдөрдө өзбек мектептеринин саны көп. Мындан сырткары түбү, теги бир болгон тилдерди салыштырып изилдөөнүн мааниси да чоң. Айрыкча, киндиктеш жашаган өзбек улутунун өкүлдөрүнө кыргыз тилин окутууда өздөрүнүн эне тили болгон өзбек тилине салыштырып окутуунун мааниси чоң деп эсептейбиз. Тилдерди салыштырып үйрөнүү байыртан берки лингвистикалык метод болуп саналат. Тилдерди салыштырып үйрөнүү атайын илимий максатта да, практикалык максатта да жүргүзүлөт. Атайын илимий максатта салыштыра изилденсе ал тилдердеги окшош жана айырмалуу белгилер терең жана ар тараптуу анализге алынат да, фактылык материалдар эки тилде тең барабар деңгээлде талданат. Натыйжада жаңы көз караш, жаңы ачылыш келип чыгат. Ал эми практикалык максатта салыштырылып изилденсе, илимий-теориялык жаңылык, көз караш

үчүн умтулуу эмес, тилдик фактыларды даана ажырата билип, тил үйрөнүү негизги орунга коюлат. Мында тилдердин тектештиги же тектеш эместиги чоң мааниге ээ. Тектеш эмес тилдерди салыштырып үйрөнүүдө окшоштук белгилер экинчи планга сүрүлүп калат да, тиги же бул тилдик фактынын семантикасы, берилиш жолдору көңүл чордонунда болот. Мисалы: кыргыз жана орус тилдеринин фонетикалык системасында окшоштук белгилерге караганда өзгөчө белгилер басымдуулук кылаары талашсыз. Ошондуктан бул эки тилди салыштырып үйрөнүү алда канча оор.

Ар кандай тилдерди салыштырып изилдөө же үйрөнүү фонетикадан башталаары талашсыз. Эки тилдин салыштырма фонетикасына арналган окуу куралы 1986-жылы профессор К.Дыйканов тарабынан жазылып басмадан чыккан¹. Бирок ал окуу куралында кыргыз жана өзбек тилдериндеги тамгалардын жазылышы жана окулушуна басым жасалып, эки тилдеги үндүү жана үнсүз тыбыштар деталдуу салыштырылган эмес.

Ал эми Ош МУнун окутуучулары: Т.Э. Нуруев, Н.О. Турганбаевдер тарабынан иштелип 2003-жылы жарык көргөн «Кыргыз жана өзбек тилдеринин салыштырма фонетикасы» деген эмгекте кыргыз жана өзбек тилдеринин тыбыштык курамы, алфавит системасы жана үндүү, үнсүз фонемалардын эки тилдеги фонетикалык жана артикуляциялык касиеттери салыштырылып мүнөздөлөт. Ошондой эле кеп тизмегиндеги тыбыштык өзгөрүүлөр, муун жана басым сыяктуу маселелердеги орчундуу өзгөчөлүктөр такталган².

Дүйнөдөгү башка тилдер сыяктуу эле кыргыз жана өзбек тилдеринде да тыбыштар жалпысынан эки чоң топко бөлүнүп каралат:

1. Үндүү тыбыштар
2. Үнсүз тыбыштар

Тыбыштарды айтканыбызда өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы тыбыш жасоочу органдарыбыз тарабынан эч кандай тоскоолдукка учурабай сыртка эркин чыгып үндүн дирилдөөсүнүн натыйжасында үндүү тыбыштар жасалса, өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы тыбыш жасоочу органдарыбыз

¹ Дыйканов К. Өзбек жана кыргыз тилинин салыштырма фонетикасы. - Ф., 1986.

² Нуруев Т.Э., Турганбаев Н.О. Кыргыз жана өзбек тилдеринин салыштырма фонетикасы. - Б., 2003.

тарабынан кандайдыр бир тоскоолдукка учурап чыгышынын натыйжасында үнсүз тыбыштар жасалат.

Сөз түзүүдө кайсынысы алдыңкы орунда турат деген суроого төмөндөгүдөй жооп берүүгө болот.

1. Үндүү тыбыштар муун түзүү касиетине ээ.

2. Жеке үндүүлөрдөн сөз түзүлөт. Мисалы: Сырдык сөздөр: оо, ээ, аа, а.

3. Басым үндүү тыбышка түшөт.

Бирок бул белгилери үндүүлөрдү сөз түзүүдө негизги орунда турат дегендикке алып келбейт. Үндүү жана үнсүз тыбыштар сөз түзүүдө бирдей кызмат аткарышат. Башкача айтканда, үндүү жана үнсүз тыбыштардын айкалышынан сөздөр түзүлөт.

Үндүүлөргө караганда, үнсүз тыбыштардын сан жагынан көптүгү алардын артикуляцияланышынын да ошончолук татаал экендигин түшүндүрөт. Үнсүздөрдү классификациялык топторго ажыратып бөлүштүрүү принциптери жалпысынан окшош болгону менен, айрым авторлордун сунуш кылган варианттарында орчундуу айырмачылык кездешпей койбойт. Ар бир классификациялык топко бириктирилген үнсүздөрдүн жалпы аталышында (терминдеринде) да ар түрдүүлүк бар, бир эле түшүнүк бир нече термин менен туюндурула берип татаалдашып кеткен жерлери чынында аз эмес.

Үнсүздөрдүн классификациясында негиз болуучу белгилер деп төмөнкүлөрдү эсеп кылууга болот: Үнсүздөрдүн жасалышына үн (тон) менен шыбыштын катышуу даражасы; үнсүздөрдүн жасалыш ыгы; жасалыш орду; мында активдүү сүйлөө органдарынын катышы акустикалык касиеттери эске алынат.

Кыргыз жана өзбек тилдеринин экөөндө тең 25 үнсүз (консонант) бар. Кыргыз тилиндеги тыбыштар төмөнкүлөр: б, в, г (ги), г (гы), д, ж (жол), ж (журнал), з, й, к (ки), к (кы), л, м, н, ө, й, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш. Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин соңку (2008) редакциясында кыргыз адабий тилинде 39 тыбыш бар, алардан он төртү үндүү, жыйырма беш үнсүз тыбыш деп берилген³. Бул тыбыштар 36 тамга менен белгиленет. Кыргыз алфавитинен үч тамга экиден тыбышты туюндурат, тактап айтканда, ж тамгасы кыргыздын төл сөздөрүндө башка тыбышты, ал эми орус тилинен кабыл алынган сөздөрдө башка тыбышты туюнтат. Ошондой эле к, г тамгалары да жоон үндүүлөр менен келгенде түпчүл к, г тыбыштарын, ичке үндүүлөр менен келгенде ортлчул к, г, тыбыштарын туюнтат.

Ал эми өзбек тилинде 33 тыбыш, 35 тамга бар. Алардын ичинен, жогоруда айтылгандай, үнсүз тыбыштар 25: б, в, г, д, ж, дж, з, й, к, нг, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, к, г, х (үчөөнүн белгиси бар) Булардан ж тамгасы эки тыбышты: 1) журнал, жюри сыяктуу сөздөрдө жылчыкчыл тыбышты; 2) жуда, жийда сөздөрүндө аффриката жарылма (портловчи) тыбышын

билдирет. Аффриката жарылма тыбыш үчүн шарттуу түрдө дж белгилери колдонулат. Бирок бул тамгалар өзбек алфавитинде кабыл алынган эмес. Өзбек алфавитинде тамга катары кабыл алынбаган, бирок өзбек тилинин үнсүздөр составында кездешкен экинчи үнсүз тыбыш тонг, бонг, кунгил, сингил сыяктуу сөздөрүндө таяз тил арты (ң-нг) үнсүзү. Бул тыбыш да нг түрүндө жазылат. Салыштырыган эки тилдеги үнсүз фонемалар сан жагынан бирдей болгону менен бир топ айырмачылыктар байкалат.

Айырмачылыктары төмөнкүлөр:

- өзбек тилинде ичке жана жоон үндүүлөр менен келген к жана г тыбыштары үчүн өзүнчө тамга кабыл алынган, ал эми кыргыз тилинде бул тыбыштар бир эле тамга менен белгиленет;

- өзбек тилинде х тыбышы да эки тамга менен белгиленет, ал эми бул тыбыш кыргыз тилинде бир гана тамга менен белгиленет;

- өзбек тилинде ң тыбышынын ордунда эки тамга нг тыбышы колдонулат;

- өзбек тилинде щ тыбышы колдонулбайт, ал эми кыргыз тилинде бул тыбыш колдонулуп, өзүнчө тамга кабыл алынган.

Окшоштуктары катары төмөнкүлөр эсептелет:

- эки тилде тең ж тамгасы төл сөздөрдө жана орус тилинен кабыл алынган сөздөрдө эки башка тыбышты туюнтат.

- к жана г тыбыштары жоон жана ичке үндүүлөр менен келгенде эки башка тыбышты туюнтат.

- эки тилде тең үнсүз тыбыштардын саны жагынан бирдейлиги.

Кыргыз жана өзбек тилдеринде үнсүз тыбыштардын классификациялык жактан бөлүштүрүлүшү жакын. Бирок мындан улам кыргыз жана өзбек тилдериндеги үнсүз тыбыштардын классификациясы бири-бирине толук дал келет деген жыйынтык келип чыкпайт. Үнсүз тыбыштардын саны өз ара бирдей болгону менен, алардын курамында маанилүү айырмачылыктары да жок эмес. Мындай айырмачылык үнсүздөрдүн классификацияланышынан да ачык байкалат.

Кыргыз тилинде үнсүз тыбыштар төмөнкүдөй беш белгиси боюнча классификацияланат:

1. Үн менен шыбыштын катышына карай.
2. Жасалуу ордуна карай.
3. Жасалуу ыгына карай.
4. Түгөйүнө карай.
5. Жумшак таңдайдын абалына карай.

Өзбек тилиндеги үнсүз тыбыштар төмөнкүдөй белгилери боюнча классификацияланат:

1. Пайда болуу ордуна карай.
2. Айтылышына карай.
3. Үн түйүндөрүнүн катышына карай.
4. Үндүн катышына карай.
5. Түзүлүшүнө карай.

³ Кыргыз тилинин жазуу эрежелери. - Б., 2008.

Тилдер ортосундагы фонетикалык өзгөчөлүктөр жана жалпылыктар тыбыш жасоонун артикуляциясына байланышкан. Бул болсо, өз кезегинде, тыбыш жасоочу органдардын кыймыл-аракетинин натыйжасы болуп эсептелет.

1. Үнсүз тыбыштардын жасалышында үн менен шыбыштын катыш даражасы бирдей деңгээлде болбойт.

а) Кыргыз жана өзбек тилиндеги үнсүз тыбыштар үн менен шыбыштын катыш даражасына карай (овоз ва шовкиннинг иштирокига кура): жумшак, каткалаң жана уяң үнсүздөр (жарангли ундошлар, жараңсизлар жана сонорлар) болуп үч топко бөлүнөт. Жумшак үнсүздөр (жарангли ундошлар) курамында үн менен шыбыш бирдей деңгээлде катышкан тыбыштар: Кыргыз тилинде сегиз жумшак үнсүз тыбыш бар: б, в, г (ги), г (гы), д, ж (жол), ж (журнал), з. Жумшак үнсүздөр айтылганда үн түйүндөрү катышат, демек шыбышка үн кошулат. Өзбек тилиндеги жумшак үнсүздөр: б, в, г, д, ж, ж, з, й, г. (бели бар) Жумшак үнсүздөрдүн айырмачылыгы өзбек тилиндеги й тыбышы жумшак үнсүздөргө кошулган, ал эми кыргыз тилинде й тыбышы уяң үнсүздөрдүн катарында.

б) Каткалаң үнсүздөр (жарангсиз ундошлар) курамында үн такыр катышпайт, шыбыштан гана жасалган тыбыштар каткалаң үнсүздөр болуп эсептелет. Тыбыштарды айтканыбызда тыбыш жасоочу органдарыбыз тарабынан бекем тоскоолдук пайда болуп, ал тоскоолдукту абанын күчтүү агымы күч менен жарып өткөндө шыбыш пайда болот. Кыргыз тилиндеги каткалаң үнсүз тыбыштар төмөнкүлөр: п, с, т, ф, , х, ц, ч, щ, к (ки), к (кы).

Ал эми өзбек тилиндеги каткалаңдар «жараңли ундошлар» деп аталып, төмөнкү тыбыштардан турат: к, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш, к, х.

Салыштырылып жаткан тилдердеги каткалаң үнсүздөрдүн саны бирдей болгону менен өзбек тилинде каткалаңдардын курамында щ тыбышы жок, анын ордунда х (белгиси бар) кошулган.

в) Эки тилде тең жасалышында шыбышка караганда үн көбүрөөк катышкан үнсүздөр уяң үнсүз (сонорлар) тыбыштар деп эсептелип, кыргыз тилинде алар төмөнкү тыбыштардан турат: м, н, ң, р, й, л.

Өзбек тилиндеги уяң үнсүздөргө (сонорларга): м, н, нг (ң), л, р. Демек, өзбек тилиндеги уяң үнсүздөр кыргыз тилинен айырмаланып й тыбышынын уяң үнсүздөрдүн катарында жок экендиги. Кыргыз тилинде

уяң үнсүздөр алты тыбыштан турса, өзбек тилиндеги уяң үнсүздөр (сонорлар) беш тыбыштан турат.

Уяң үнсүздөрдө үн түйүндөрү активдүү катышат, тагыраак айтканда, үн түйүндөрү титиреп үндү пайда кылат. Ошол себептен уяңдарда үндүн көлөмү шыбышка караганда көбүрөөк.

Уяң үнсүздөрдө абанын агымы жарымы мурундан, жарым бөлүгү ооздон, тилдин жанынан өтөт⁴. Бул үндүн жогорулашына түрткү болот. Уяңдар үндүн өлчөмү жагынан үндүүлөргө жакын турат, бирок ооз көңдөйүндө жарым шыбыш катышкандыктан пайда болгон уяңдар үнсүз деп эсептелет. Бирок үн өлчөмү жагынан уяң үнсүздөр жумшак үнсүздөр менен үндүү тыбыштар ортосунда турат. Ошондуктан кыргыз тил илиминде уяң үнсүздөрдү үндүүлөрдүн катарына кошуу керек, же аларды жарым үндүүлөр деп атоо керек деген пикирлер да кешдешет.

Демек, үнсүз тыбыштар ооз көңдөйүнүн бир жеринде тоскоолдукка учурап өтүшү жана анын натыйжасында шыбыш пайда кылуулары менен, аба агымынын ооз көңдөйүнүн кайсыл жеринде тоскоолдукка учурашына жана шыбыштын үндөн үстөмдүгү же тескерисинче үндүн шыбыштан үстөмдүгүнө карай бири - биринен айырмаланат.

Мындан тышкары өзбек тилинде үнсүз тыбыштар түзүлүшүнө карай (соф жана коришик) аффрикаталар (бириккен) үнсүздөр болуп бөлүнөт. Аффрикаталар эки тыбыштын жыйындысынан пайда болот. Өзбек тилинде аффрикаталар үчөө: дж (ж), тс (ц), тш (ч). Ал эми кыргыз тилинде үнсүз тыбыштар түзүлүшүнө карай мындай бөлүштүрүлбөйт.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз жана өзбек тилиндеги үнсүз фонемалардын курамы жана үн менен шыбыштын катышы боюнча классификацияланышында бир топ жакындаган белгилери менен бирге, жогоруда белгиленип өтүлгөндөй, бир топ айырмачылыктарга да ээ.

Адабияттар:

1. Иброкимова И., Шакирова Р., Нурманов А., Шербобоева Б.. Узбек она тили. - Ўш-Бишкек, 2004.
2. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери. - Б., 2008.
3. Дыйканов К. Өзбек жана кыргыз тилинин салыштырма фонетикасы. - Ф., 1986.
4. Нуруев Т.Э., Турганбаев Н.О. Кыргыз жана өзбек тилдеринин салыштырма фонетикасы. - Б., 2003

⁴ Иброкимова И., Шакирова Р., Нурманов А., Шербобоева Б.. Узбек она тили. - Ўш-Бишкек, 2004 йил.